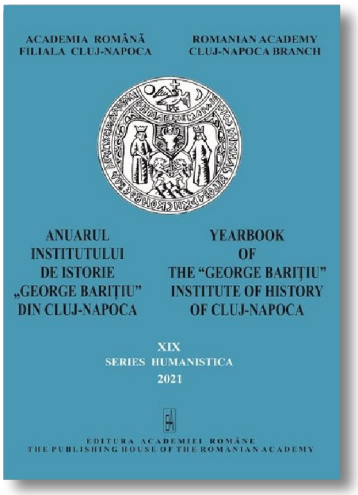

ISSN 1584-4404

Yearbook of the George Barițiu History Institute of Cluj-Napoca
Series *Humanistica*

humanistica.ro

Câteva considerații despre cultura (in)toleranței în România interbelică

Mihaela Gligor

How to cite this article:
Gligor, Mihaela (2021) *Câteva considerații despre cultura (in)toleranței în România interbelică*, Yearbook of the George Barițiu History Institute of Cluj-Napoca, Series Humanistica, Vol. 19, pp. 193–205. DOI: 10.5281/zenodo.22963946

© 2021: The Publishing House of the Romanian Academy.
Humanistica Yearbook is published online since 2003.
Submit your article to Humanistica Yearbook: secretariat.dcsu@acad-cj.ro

OPINII ŞI DEZBATERI

CÂTEVA CONSIDERAȚII DESPRE CULTURA (IN)TOLERANȚEI ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ

Mihaela Gligor

Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca
Departamentul de Cercetări Socio-Umane

Abstract: *SOME CONSIDERATIONS ON THE CULTURE OF (IN)TOLERANCE IN INTERWAR ROMANIA. The effervescence of the interwar period also contains the sad story of a brilliant young generation, but lost – intellectually – in the destructive passion of politics. Their search for philosophical, spiritual and political renewal inclined them to fascist doctrines, while their concentration on ethnic, nationalist, Romanian Orthodoxy led them to the legionary movement and anti-Semitism. The present paper offers an overview on the delicate issue of anti-Semitism in interwar Romania and exemplifies it with several successful stories of individuals who managed to escape, just in time, the terror of history.*

Keywords: *Interwar Romania, Cultural Politics, Existentialism, Arts, Anti-Semitism, Cultural (In)Tolerance, Political Renewal.*

Problematica politicilor culturale din perioada interbelică a suscitat, cel puțin în ultimii ani, un interes aparte, atât din partea istoricilor, cât și din partea filosofilor sau a sociologilor, mai ales datorită impactului pe care politicul l-a avut în evoluția intelectuală și/sau personală a unora dintre cei mai influenți intelectuali ai vremii.

Se spune, adesea, că societatea românească interbelică a avut parte de o elită intelectuală occidentalizată, perfect conectată la ceea ce însemna cultura Europei de Vest. Între caracteristicile ce au definit viața intelectuală a României interbelice s-au numărat dialogul, dorința de a polemiza elegant, erudit, critic, original, cu interlocutori din diferite domenii ale sferei umaniste și/sau științifice. Tinerii intelectuali s-au întrecut în organizarea și susținerea de conferințe adresate deopotrivă mediului academic și publicului larg. Astfel au apărut câteva asociații culturale ce au oferit conferințe și seri de discuții libere pe subiectele de interes în acei ani. În același timp, este foarte important să menționăm că până în 1933-1935 România fusese infectată de aproximativ un secol de antisemitism și xenofobie. După revoluția din 1848, conceptele de „țară", „popor" și „națiune" au pus bazele

unei ideologii bazate pe cultul tradițiilor și valorilor native. Țăranul, cu întreg universul său spiritual, a devenit prototipul românului autentic. Suspiciunea împotriva străinilor, justificată de pericole externe, s-a îndreptat în special împotriva minorităților naționale. Regimul, incapabil să asigure bunăstarea țării, a căutat un țap ispășitor și a găsit unul în persoana evreului, străinul din interior, care, în opinia intelectualității și a clasei de mijloc, era vinovat pentru sărăcia întregului popor. În acest context, Legiunea Arhanghelului Mihail, constituită la 24 iunie 1927, părea să salveze România și să o facă „mândră ca Sfântul Soare de pe cer". „Românismul" a fost recunoscut ca doctrină principală, iar ortodoxia a devenit un scop în sine.

Trăirea și experiența personală ca fapte autentice, elemente ce au apărut des în discursul generației intelectuale interbelice, s-au transformat într-o adevărată avalanșă de extremisme verbale și antisemitism. Ziarele politice de dreapta și jurnalele vremii le-au oferit tinerilor intelectuali posibilitatea să-și expună părerile, iar controversele apărute i-au consacrat ca și combatanți eficienți. Căutarea lor pentru înnoire filosofică, spirituală și politică i-a aplecat spre doctrinele fasciste, în timp ce concentrarea lor spre etnic, naționalist, ortodoxism românesc i-a condus către mișcarea legionară și antisemitism. Primul care s-a alăturat mișcării legionare a fost Nae Ionescu, profesorul ce a marcat destinele întregii generații, apoi au urmat și alții. Însă exprimarea antisemită nu s-a limitat doar la elita politică românească. Ea a fost, de asemenea, răspândită printre elitele culturale şi intelectuale ale ţării, adică exact printre oamenii instruiţi să înţeleagă importanţa valorilor universale, intelectuali care, prin geniul lor, au instaurat valorile culturale ale naţiunii. Punctul de plecare al antisemitismului practicat de membrii generației cuprinse între cele două războaie mondiale a fost redescoperirea ortodoxiei ca element pur românesc.

> În măsura în care ortodoxia devenea unul din însemnele importante ale națiunii române pentru anumiți intelectuali naționaliști, cum ar fi ortodoxiștii conduși de Nichifor Crainic, cărora li s-a alăturat Nae Ionescu, mentorul tinerei generații, evreii au devenit inacceptabili și din motive religioase. (Livezeanu, 1998, p. 23)

Dintre toate grupările intelectuale ale tinerei generații, *Asociaţia Criterion*[1] a fost cea mai cunoscută. Bazele acesteia au fost puse în vara anului 1932, la o întâlnire în grădina lui Mac Constantinescu şi a Floriei Capsali, ideea aparţinându-i lui Petru Comarnescu, care

> [...] ne-a propus să organizăm la Fundaţia Carol I un ciclu de conferinţe-simpozion fie despre câteva mari personalităţi contemporane, fie despre o serie de probleme actuale. La fiecare simpozion ar fi participat cinci sau şase vorbitori: majoritatea aleşi din grupul nostru. Ne-am fi adresat, ca să ne prezideze, unui cărturar mai în vârstă ca noi. (Eliade, 1997, p. 231)

[1] Numele ei întreg, rareori utilizat, era *Asociaţia Criterion pentru Artă, Literatură şi Filosofie,* dar, în mod obişnuit, era cunoscută sub numele *Criterion.*

Printre membrii fondatori ai *Asociației Criterion* se regăsesc Petru Comarnescu, Mircea Eliade, Mircea Vulcănescu, Dan Botta sau Paul Sterian. Se vor alătura şi alţi intelectuali în următoarele săptămâni şi luni. Au fost foarte puţini cei care au decis să nu participe la acţiunile *Criterion* și aceasta pentru că, la începuturile ei, orientarea ideologică și domeniul de manifestare publică nu erau relevante; unii erau de stânga, alții de dreapta, unii erau plasticieni, alții erau sociologi sau ziariști. Fiecare subiect era tratat de mai mulţi vorbitori, cu viziuni şi perspective diferite.

Trebuie precizat că *Asociaţia Criterion* a fost, încă de la început, așa cum își amintea Arșavir Acterian, o „asociaţie strict culturală care s-a organizat pe secţii de arte şi din care au făcut parte mai toţi cei ce ţineau o pană în mână şi aveau vreo preocupare de frumos” (Handoca, 1998, p. 24-25).

Un rol important în succesul conferințelor *Criterion* l-a avut Mircea Eliade, considerat adesea, atât de colegii de generație, cât și de cercetătorii perioadei interbelice, „șeful generației ’27”. Eliade și-a început cariera academică în 1933, în mijlocul celei de-a doua sesiuni de toamnă a conferințelor *Criterionului*, lună în care a susținut conferința despre *Magie și originile muzicii*[2], la doar câteva zile după ce se mutase cu Nina Mareș (cea care avea să îi devină soție) și în timp ce lucra încă la romanul *Întoarcerea din Rai*, ce a apărut în 1934. Era o adevărată onoare pentru el să fie asistentul șarmantului profesor Nae Ionescu (de fapt suplinitorul onorific, întrucât Nae Ionescu însuşi era asistent al profesorului Constantin Rădulescu-Motru) la Catedra de logică și metafizică a Universității din București.

În cadrul conferinţelor *Criterion* de la Fundaţia Universitară Carol I se abordau diverse probleme culturale şi ideologice şi erau schiţate portrete ale unor personalităţi importante ale culturii, între care Gide, Chaplin, Lenin, Freud, Gandhi sau Maritain. La aceste simpozioane participau conferenţiari de toate nuanţele ideologice, de la Petru Comarnescu, Bellu Silber, Mihail Sebastian, H.H. Stahl, până la Mircea Vulcănescu, Paul Sterian, Mihail Polihroniade, Alexandru Cristian Tell, Ion I. Cantacuzino, Haig Acterian, Dan Botta, Constantin Noica şi alţii. Lipsa discriminărilor era evidentă: pe aceeași scenă urcau democraţi filoamericani (Petru Comarnescu) sau filofrancezi (Mihail Sebastian), plasticieni, literaţi – clasicizanţi, modernişti, avangardişti – , sociologi, filosofi, gazetari.

În iulie 1931, întors de la studii de la Paris, fără a fi obținut însă licența în filosofie sau doctoratul în drept, Mihail Sebastian începe un roman despre evrei și îi cere profesorului Nae Ionescu, pe care îl știa interesat de subiect, să scrie o prefață. Numai că până când romanul a fost încheiat, în 1934, lucrurile s-au schimbat radical. De la articolele echilibrate despre iudaism, privit din perspectiva filosofiei religiilor și „problema evreiască“ analizată cu obiectivitate din punct

[2] Între 30 septembrie și 17 decembrie 1933 s-a desfășurat ciclul de conferințe cu tema *Marile momente ale muzicii*, cu participarea unor muzicieni şi muzicologi (între alții, Dimitrie Cuclin și George Breazul). Pentru conferința sa din noiembrie, *Magia şi originile muzicii*, Mircea Eliade a apelat la câțiva tineri muzicieni care i-au exemplificat muzical teoriile.

de vedere politic, Nae Ionescu a trecut la un punct de vedere antisemit, bazat pe teologia ortodoxă prost argumentată, iar *Prefața* a suferit modificări majore. Momentul a coincis și cu orientarea „Cuvântului" spre extrema dreaptă.

Z. Ornea este de părere că Nae Ionescu și-a prevenit subalternii că „[...] își orientează gazeta spre legionarism. Nimeni nu a plecat, socotind, probabil, că e o tactică de moment care nu va dura. În redacție a intrat Vasile Marin, semn că avertismentul e, totuși, serios" (Ornea, 1995, p. 227).

Părerea lui Ornea este întărită de afirmația stupefiantă a lui Nae Ionescu potrivit căruia „noi [...] avem dreptul de a fi antisemiți", iar măsura radicală ce se impune este „retragerea tuturor evreilor de la posturile de conducere politică" (Ionescu, 1933).

La apariția acestor rânduri, Mihail Sebastian tace, fiind prins la mijloc între identitatea sa evreiască și admirația și sentimentul de datorie față de binefăcătorul său, Nae Ionescu. Iar cea din urmă pare să triumfe. Erau vremuri tulburi în România și Mihail Sebastian a urmat, astfel, tendința majorității intelectualilor. Probabil se simțea singur și neînțeles, acuzat de cei din comunitatea evreiască de solidaritate cu directorul său, atacat de ceilalți pentru că era evreu. I. Ludo, redactorul revistei „Adam", a fost cel mai vocal la adresa lui Sebastian, numindu-l „un ovrei cumsecade" prins „în ghearele moralei judaice" (Ludo, 1934). Și jocul era abia la început. Nae Ionescu a scris *Prefața* promisă, însă, în 1934, la apariția romanului *De două mii de ani*, raportarea intelectualilor la „problema evreiască" era cu totul alta, astfel încât, după citirea *Prefeței*, Mihail Sebastian s-a simțit vândut. Mircea Eliade a surprins foarte bine zbuciumul prietenului său și șocul suferit de acesta la citirea rândurilor scrise de profesorul său.

> Sebastian venise într-o după amiază să mă vadă, palid, aproape desfigurat. „Mi-a dat *Prefața*", mi-a spus. „E o tragedie. E o condamnare la moarte", a adăugat întinzându-mi manuscrisul Profesorului. L-am citit cu emoție, dar și cu strângere de inimă. Iuda suferă pentru că trebuie să sufere, scria Nae Ionescu. Și explica de ce: evreii refuzaseră să recunoască pe Mesia în Iisus Christos. Și suferința aceasta în istorie reflecta într-un anumit sens destinul poporului evreu, care, tocmai pentru că refuzase creștinismul, nu putea fi mântuit. (Eliade, 1997, p. 288)

Cu toate acestea, deși eroul romanului spune: „știu că sunt un om de la Dunăre și că Dunărea Brăilei face parte din ființa mea", Nae Ionescu este de părere că el greșește. El (Iosef Hechter) este un *evreu* de la Dunărea Brăilei și asta este cu totul altceva. „Naționalitatea este o stare organică", scrie Nae Ionescu, și „pentru a înțelege ce e un evreu, e nevoie să știm ce e istoria evreiască" (Sebastian, 2003, p. xi-xvi). Și Nae Ionescu continuă cu expunerea faptelor ce au dus la cea mai disputată problemă teologică dintre toate, motivul primordial al faptului că evreii suferă: „Iuda suferă pentru că a născut pe Christos, L-a văzut și nu a crezut. Și asta încă nu ar fi fost prea grav. Dar au crezut alții: noi" (Sebastian, 2003, p. xxviii).

Iar la finalul *Prefeței* sale, Nae Ionescu îi scrie direct lui Iosef Hechter:

> Suferi pentru că ești evreu; ai înceta să fii evreu în momentul în care nu ai mai suferi; și nu ai putea scăpa de suferință decât încetând a fi evreu [...]. Nu e nimic de făcut: Iuda va agoniza până la sfârșitul veacului [...]. În același fel în care nimeni nu poate sări peste umbra lui – evreul nu-și poate depăși suferința; decât [...] nemaifiind evreu. Situație cu atât mai tragică, cu cât nimeni nu poate înceta a fi ceea ce este! (Sebastian, 2003, p. xxxi)

Aceste rânduri au dus la o controversă mediatică în care au fost implicați majoritatea intelectualilor vremii. Polemica nu s-a datorat romanului în sine, ci *Prefeței* care l-a deschis. „Scandalul a fost [...] al combinației insolite a unui ideolog antisemit, care prefațează în mod antisemit un roman cu o tematică evreiască scris de un scriitor român de origine evreiască" (Petreu, 2016, p. 230).

Pentru cei care știau să citească printre rânduri, romanul era, în fapt, o descriere a situației din România acelor ani, iar personajele sale puteau fi lesne recunoscute: „Nae Ionescu fiind figurat de Ghiță Blidaru, Camil Petrescu de Mircea Vieru, G. Racoveanu de Marin Dronțu, Cioran amestecat cu Eliade sunt figurați de Ștefan D. Pârlea, Belu Zilber de S.T. Haim, iar Sebastian însuși de naratorul romanului" (Petreu, 2016, p. 212).

Cu toate acestea, realitatea a fost mai puternică decât ficțiunea, iar săptămânile ce au urmat apariției romanului au împărțit și mai mult generația, deja frământată și divizată de recentele evenimente politice.

> Pentru o vreme ei [tinerii intelectuali din Bucureștiul interbelic] și-au echilibrat cu succes activitățile sociale, culturale și intelectuale și convingerile politice. [...] În ciuda eșecului său final, succesul *Criterionului* la mijlocul anilor 1930 a fost un moment unic în tumultuoasa perioadă interbelică a României. (Bejan, 2019, p. 4)

În 1934, *Asociaţia Criterion* s-a autodizolvat. Semnele prevestitoare ale rupturii ideologice și amicale apăruseră chiar din 1932.

> Se simte de pe acum în sânul asociației că se va produce o netă ruptură și mă întreb dacă ea [asociația] va putea supraviețui, când conflictele sociale și politice devin zi de zi mai puternice și mai exclusiviste. Ne vom separa de huligani, de intoleranți, de obscurantiști, chiar dacă vor trece cu aceștia și unii dintre oamenii de valoare, care optează pentru întuneric și ură, pentru bestialitate și dictatură fascistă. [...] Generația noastră se împarte în două tabere net opuse și în crâncenă luptă. (Comarnescu, 2003, p. 76-77)

În februarie 1934, la Sala Dalles, s-a mai organizat totuşi, sub egida *Criterion*, „Salonul 1933" de artă plastică; printre expozanţi s-au numărat Michaela Eleutheriade, Margareta Sterian, Lucia Bălăcescu, H. Catargi, Mac Constantinescu, Marcel Iancu, M. H. Maxy, P. Iorgulescu-Yor.

În 1946, pe când se afla deja la Paris, Eliade a comparat *Asociaţia Criterion* cu mişcarea existenţialistă, pe atunci în mare vogă pe malul stâng al Senei:

> Ca și J.P. Sartre, Camus, Simone de Beauvoir, membrii *Criterionului* se manifestau pe planuri multiple – conferințe publice, articole în reviste săptămânale și ziare de mare tiraj, romane, filosofie, critică literară și teatrală,

> eseistică. *Criterionul* a însemnat depăşirea momentului universitar în cultură, coborârea intelectualului în arenă, contactul direct cu publicul, îndeosebi cu tineretul; exact ceea ce au încercat, şi izbutit, existenţialiştii parizieni. Sartre care îşi impunea un „sistem de filosofie"; noi nu aveam, dar majoritatea criterioniştilor erau un fel de „existenţialişti" care se ignorau. Ceea ce îi interesa în primul rând erau „autenticitatea", experienţa imediată, concretul de ordin autobiografic; de aici pasiunea pentru jurnale intime, pentru confesiuni şi „documente". Dacă *Criterion* ar fi avut un alt instrument de expresie decât limba română, ar fi fost considerat drept cel mai interesant precursor al existenţialismului francez de astăzi. (Eliade, 1993, p. 93-94, însemnare din 1 noiembrie 1946)

În convorbirea sa cu Mircea Handoca, Ionel Jianu confirmă cele scrise de Eliade: „Mircea susţinea că avem norocul de a trăi istoria, de a o făuri. «Trăirismul» lui anticipa în o anumită privinţă «existenţialismul» de mai târziu al lui Jean-Paul Sartre" (Handoca, 1998, p. 171).

În perioada în care *Asociația Criterion* era în plin avânt pe scena culturală a Bucureștiului, aproape 11 la sută din populația orașului era reprezentată de evrei. Majoritatea erau artiști, meșteșugari, negustori, lideri politici, bancheri, medici sau arhitecți. Între ei, câțiva care vor reuși să aducă o contribuție remarcabilă la arta secolului XX, precum Saul Steinberg sau Hedda Sterne, colegi de generație cu Mircea Eliade, colegi chiar la cursurile de filosofie ținute de Nae Ionescu la Universitatea din București.

Saul Steinberg s-a născut la Râmnicu Sărat, în 1914, însă la scurtă vreme familia lui s-a mutat în București, unde se găsea una dintre cele mai prospere comunități evreiești, pe strada Palas, cea care va constitui, mai târziu, un univers aparte în producția sa artistică. „Viziunea asupra lumii văzute din strada Palas a devenit View of the World from 9th Avenue, o corespondență între două geografii sacre, sinonime cu viața sa" (Gligor, 2021, p. 167).

În cartier existau cafenele pe trotuar, lumini de neon și străzi pline de mașini, dar și căruțe trase de cai, vânzători ambulanți și curți cu apartamente pline de viață. Bucureștiul interbelic era un loc fascinant, cu „atâtea case care au propriile grădini", cu „puzderie de restaurante și cafenele". Însă „trăsăturile Bucureștiului constau în personalitatea orașului, nu în monumente" (Sitwell, 2011, p. 95-97).

Saul Steinberg a urmat Liceul „Matei Basarab", care punea accentul pe domenii academice (greacă, latină, filosofie și știință), precum și muzică și artă. România era deja o țară profund antisemită, lucru pe care Steinberg și-l va aminti cu amărăciune toată viața. După absolvire, în 1932, a făcut un an la Facultatea de Filosofie și Litere de la Universitatea din București, înainte de a aplica la Facultatea de Arhitectură. Cota evreiască de admitere era mică, iar lui Steinberg i s-a refuzat intrarea. La Facultatea de Filosofie și Litere, Saul Steinberg a fost student al lui Nae Ionescu. Este posibil ca Steinberg să fi cunoscut și să fi participat la unele evenimente culturale organizate de *Asociația Criterion*.

Faptul că s-a format, din punct de vedere intelectual, în Bucureștiul interbelic i-a oferit lui Saul Steinberg accesul la unele influențe etnice care i-au conturat arta

de mai târziu, precum interesul pentru calitățile unice ale locurilor, oamenilor și lucrurilor. Chiar dacă viața pe strada lui era pașnică, Saul a crescut într-o Românie dominată de naționalism.

> Steinberg a experimentat turbulențele sociale și urbane ale capitalei românești după Primul Război Mondial. [...] Capitala României, precum și orașele provinciale mai mici au asistat frecvent la acte de antisemitism și xenofobie, ceea ce a dus la discriminare și violență. (Mihalache, 2018, p. 430-431)

Ani mai târziu, într-o discuție cu fostul său coleg, Eugen Campus, Steinberg și-a explicat astfel decizia de a studia arhitectura și plecarea la Milano:

> Dacă aș fi declarat că vreau să mă dedic artei, părinții mei nu m-ar fi susținut la școală. Așa că am declarat că vreau să studiez arhitectura. Părinții mei au fost de acord cu această profesie serioasă și prestigioasă, aproape la același nivel cu medicina. Pețitorii au început să apară la noi acasă, oferind partenere bogate pentru viitorul arhitect, acceptând chiar să-mi sponsorizeze studiile pe o perioadă prelungită. Din fericire, nu am trecut examenul de admitere, așa că am plecat la Milano. (Campus, 2002, p. 368-369)

Faptul că Saul Steinberg era evreu a avut de-a face cu eșecul său la examenul de admitere. *Numerus clausus* nu a fost introdus în România decât în 1938, dar încă din 1933 – chiar anul în care cererea lui Steinberg a fost respinsă – „au fost introduse examene speciale de admitere și candidații evrei au fost respinși în mod deliberat" (Lavi, 2007, p. 341-342). Chiar și puținii studenți evrei care au reușit să fie admiși la Facultatea de Medicină în 1935 (abia 4 din 160 de candidați) au fost agresați fizic de către colegi și cu greu au putut participa la cursuri. Campusurile universitare au adevenit centre de „acţiune" a manifestărilor antisemite, în timp ce violenţele de stradă la adresa evreilor s-au înmulțit.

Antisemitismul în România interbelică a fost deosebit de violent. Evreii au fost considerați o „rasă inferioară și degenerată" și au fost deseori învinuiți de „alterarea" culturii române și de problemele socio-economice ale națiunii. Încă din 1927 politicieni precum Octavian Goga au blamat evreii pentru tot ce se întâmpla rău în țară și i-au descris ca fiind „secreţiuni impure ale Galiţiei" (Goga, 1927, p. 395-398), care ameninţă însăşi existenţa statului român. A. C. Cuza continua, în 1928, în aceeași direcție și considera că poporul evreu

> [...] este o naţie corcită şi degenerată, sterilă, fără pământ şi care nu formează un organism social complet, productiv [...] trăind astfel, de la început şi până în zilele noastre, suprapusă pe alte naţiuni, prin exploatarea muncii lor productive, prin urmare ca o naţie parazitară. (Cuza, 1928, p. 12-17)

Antisemitismul a fost, așa cum era de așteptat, un element central al ideologiei Gărzii de Fier. În 1937, Codreanu scria în Circulara sa nr. 119:

> Misiunea istorică a generaţiei noastre este rezolvarea problemei jidoveşti. Toate luptele noastre de peste 15 ani, scopul acesta l-au avut şi toate sforţările vieţii de acum încoace, scopul acesta îl vor avea. (Codreanu, 1951, p. 199)

Însă antisemitismul gardist nu era direcţionat doar împotriva evreilor, ci şi împotriva „iudaizării" României – în special a politicienilor – care fuseseră corupţi de evrei şi permiseseră „preluarea" ţării de către aceştia. Glorifica, de asemenea, lupta spirituală şi moralitatea întemeiată pe imaginile mistice ale Bisericii Ortodoxe Române. Studiile întreprinse de Ioanid (2000) și Iancu (2000), între alții, se opresc și asupra acestor aspecte. *Jurnalul* lui Mihail Sebastian (1996) surprinde și el degradarea și intoleranța îndreptată în special împotriva evreilor. În acest context, mulți tineri evrei români au emigrat în Franța sau Italia pentru studii sau pentru a găsi slujbe mai bune și astfel și-au continuat viața.

A existat, de asemenea, o hotărâre legiferată pentru înlăturarea evreilor din toate domeniile vieții publice:

> Denaturalizarea a fost o altă cale de excludere a evreilor din economie și societate: Decretul Lege nr. 169, pentru Revizuirea cetățeniei române (adoptat de Guvernul Goga la 21 ianuarie 1938), a vizat tocmai acest lucru prin denaturalizarea evreilor care deveniseră cetățeni, „ilegal", după Primul Război Mondial. Ca urmare a acestei prevederi, 225.222 de evrei, care se bucuraseră de emancipare politică și civilă în ultimele două decenii, au pierdut cetățenia română. (Ionescu, 2015, p. 35)

Referitor la aceeași problemă, la 13 februarie 1938, patriarhul Miron Cristea a avut o poziţie similară. Într-un discurs, el se referea la

> [...] repararea nedreptăţilor istorice pe toate tărâmurile faţă de elementul românesc dominant. [...] Reexaminarea încetăţenirilor de după război şi anularea tuturor celor făcute în mod fraudulos şi în paguba intereselor vitale ale românilor. Această reexaminare [...] va îngădui o viaţă economică mai largă a elementului românesc. Organizarea plecării din ţară a elementelor străine care – de curând aşezate în ţară – vatămă şi slăbesc caracterul nostru etnic românesc. (Beniamin, 1996, p. 31)

Deși a reușit să plece înainte să se dezlănțuie violențele împotriva evreilor, Saul Steinberg și-a amintit toată viața climatul antisemit din România interbelică: „Antisemitismul a fost o temă pe care nu a omis să o menționeze, de parcă ar fi fost o parte inseparabilă a geografiei sale natale. El l-a tratat cu dezgust, ca pe o boală hidoasă" (Manea, 2012, p. 180).

Aceeași descriere apare în multe alte mărturii cu privire la acele vremuri. Iată doar ce își amintește Jacob Pesate, un alt student evreu român din acele vremuri:

> A existat un partid fascist în România, și anume Garda de Fier care, dintr-o formațiune foarte mică, a devenit o amenințare uriașă la adresa democrației. Purtau uniforme în stil nazist și atacau întâlnirile partidelor care erau la putere. Garda de Fier era peste tot, mică, dar activă, agresivă și imitând naziștii germani. Liderii au fost trimiși la pregătire în Germania și s-au întors cu programe care nu erau cu mult diferite de *Mein Kampf* a lui Hitler. (Smith, 2006, p. 37)

La începutul anului 1937, a face parte din Garda de Fier ajunsese să reprezinte pentru Mircea Eliade adevăratul scop al generației sale:

> Niciuna din revoluțiile care s-au făcut […] nu s-a desfășurat atât de total sub semnul spiritualului ca cea a tineretului românesc […]. Dacă ea va izbuti până la capăt – dacă va cuprinde, adică, întreaga comunitate românească – va fi cea mai mare revoluție a veacului. (Eliade, 1937)

Gestul lui Eliade și atașamentul lui pentru o mișcare de acest fel aveau să fie urmate de alți și alți intelectuali ai generației sale, ducând la un rezultat oarecum așteptat. Libertatea de expresie a întâlnirilor de la *Criterion* părea să fi fost uitată și puținele prietenii ce încă mai supraviețuiau climatului politic (precum cea dintre Mircea Eliade și Mihail Sebastian) aveau să fie, curând, destrămate. Acest fapt l-a abordat și Theodor Lavi Löwenstein într-o scrisoare din 1981, adresată lui Mac Linscott Ricketts, biograful american al lui Mircea Eliade:

> Faptul în sine că [Mircea Eliade] a aderat la Garda de Fier a făcut atunci o mare impresie în sânul tineretului intelectual, care l-a urmat. Eram și eu pe atunci student la Universitatea de la București, așa că am trăit acea epocă. (Lavi, 16 august 1981, în Gligor și Caloianu, 2012, p. 324)

Astfel, nu este deloc de mirare că la doar 19 ani, în noiembrie 1933, pe când acțiunile împotriva evreilor erau încă la început și nimeni nu putea bănui atrocitățile ce vor avea loc câțiva ani mai târziu, Saul Steinberg a abandonat Bucureștiul, un loc de obicei cosmopolit, în care evreii „erau ademeniți de ceea ce am putea numi mirajul societății moderne la construcția căreia, de fapt, au contribuit” (Soare, 2019, p. 97). A călătorit la Milano și s-a înscris la Regio Politecnico pentru a studia arhitectura. Începând cu 1936, Steinberg publică o serie de caricaturi în revista italiană „Bertoldo”, devenind curând unul dintre cei mai apreciați artiști ai acesteia. Însă, dată fiind conjunctura politică din Europa acelor ani, la fel ca foarte mulți evrei străini din Italia, Saul Steinberg ajunge, în 1941, într-un lagăr de muncă.

> Era o vilă [Tonelli] din care se vedea marea, dar nu aveai voie să mergi la ea. Tabăra era mică, cu poate cincizeci de persoane: câțiva evrei, ruși albi, apatrizi, refugiați, fiind ținuți acolo într-un mod destul de improvizat și uman în comparație cu celelalte tabere. Am avut noroc. (Steinberg și Buzzi, 2002, p. 35)

La 13 iulie 1941, după doi ani de frustrări și frică, necazuri nesfârșite și o călătorie foarte lungă și epuizantă, Saul Steinberg ajunge în Republica Dominicană. El a fost printre cei norocoși: între 1 decembrie 1940 și 15 octombrie 1941, doar alți 210 străini evrei au reușit să părăsească Italia. A rămas în Republica Dominicană până în luna mai 1942, când a primit viza pentru SUA. În tot acest timp, Saul Steinberg a continuat să publice caricaturi și desene, în diferite reviste. Va deveni cel mai apreciat și longeviv ilustrator al „The New Yorker”.

> Băiatul timid de pe strada Palas s-a transformat în intelectualul cosmopolit care și-a găsit inspirația într-o mare varietate de surse, cum ar fi arhitectura, arta pentru copii, caligrafia, cărțile poștale, benzile desenate [...] și le-a transformat

> în capodopere. Român prin naștere, neliniștit prin înclinație, Saul Steinberg a devenit un artist recunoscut în întreaga lume. (Gligor, 2021, p. 166-167)

Bucureștiul lăsat de el în urmă era un oraș aflat pe marginea prăpastiei:

> Totul e confuz, nesigur, încă neangajat, încă nedecis. Și ceea ce mi se pare cu totul neverosimil e acest București luminat, vioi, plin de lume, cu restaurantele pline, cu străzile animate, un București cel mult curios de ce se întâmplă, dar nu intrat în panică și nici conștient de prezența unei tragedii care a izbucnit. (Sebastian, 1996, p. 227, însemnare din 2 septembrie 1939)

În aceeași lună, după asasinarea lui Armand Călinescu, situația era, oarecum, neschimbată, însă anunța perioada dificilă ce va urma:

> Străzile sunt animate, automobilele circulă, sergenții de stradă sunt la postul lor, oprind și liberând circulația, prăvăliile sunt deschise – nimic nu pare deranjat din mecanismul acestui mare oraș, și totuși, undeva, în însuși centrul acestui mecanism, s-a dat o lovitură teribilă, lovitură care nu se simte încă. Suntem parcă într-un oraș dinamitat, care va sări în aer peste cinci minute, dar care deocamdată continuă să trăiască, inconștient, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat (Sebastian, 1996, p. 233, însemnare din 21 septembrie 1939).

Lucrurile s-au degradat rapid și au dus, în cele din urmă, la violențele teribile din 1941: „Seara ne adunăm acasă devreme. Cu obloanele trase, cu telefonul închis, sentimentul de apăsare, de neliniște crește. Ce se va întâmpla cu noi? Abia îndrăznesc să întreb.” (Sebastian, 1996, p. 349, însemnare din 22 iunie 1941).

Doar un noroc teribil a salvat-o pe Hedda Sterne (născută Hedwig Lindenberg) de la moarte. Născută la București, în 1910, într-o familie evreiască modestă, însă cu deschidere către domeniul artistic, Hedda a fost un copil precoce, învățând să citească la cinci ani. De altfel, lectura a fost ocupația sa favorită în copilărie, devorând tot ce îi cădea în mână, de la Dostoievski la Proust. Bucureștiul copilăriei ei a fost un amestec vibrant de oameni, culturi, limbi și religii, iar acest mix avea să îi influențeze cariera și viziunea asupra lumii.

În 1926, Hedda studiază cu Marcel Iancu, în atelierul său din București, iar în vara anului 1927 frecventează cursurile unor școli de vară, de ceramică, la Viena, și de pictură, la Paris (inclusiv în atelierul lui Fernand Léger). Studiază câţiva ani la Universitatea din Bucureşti, unde l-a avut ca profesor pe Tudor Vianu[3] și a urmat cursuri de istoria și filosofia artei. A lucrat și în atelierul lui Frederic Storck. A fost foarte bine conectată la domeniul cultural românesc, cu prieteni de elită activi în avangarda europeană, majoritatea devenind nume bine-cunoscute în domeniul artelor: Marcel Iancu, Victor Brauner, Jean David, Theodor Brauner. În 1932, la doi ani după ce ajunge la Paris, se căsătorește cu Frederick Sterne, prieten din copilărie din București. Hedda a fost activă în viața artistică a Bucureștiului interbelic și prin participarea la două Saloane Oficiale (în 1931 și 1932). De asemenea, a avut o primă expoziție personală de sculptură și

[3] De altfel, în anul 1938, Tudor Vianu o menționează pe Hedda Sterne în materialul său despre *Sculptura românească*, publicat în revista „Artă și tehnică grafică”, nr. 4-5, iunie-septembrie 1938.

arte decorative (în 1936) la Sala Mozart. În 1938 a participat la Salon des Surindépendants din Paris (Năsui, 2015).

Viața în România se deteriorează de pe o zi pe alta și multe familii evreiești aleg să părăsească țara. Hedda rămâne până în 1941, când e salvată, aproape în ultimul moment, de pogromul ce s-a dezlănțuit împotriva evreilor bucureșteni. Într-un interviu din 1981[4], Hedda amintește:

> Am fost la București în timpul ocupației germane. Era înspăimântător. Abia am scăpat cu viață [...]. Au venit să mă ia într-o noapte. Din fericire am avut un prieten, un prieten neevreu, care era un tânăr foarte puternic și care a luptat, literalmente, cu ei.

Pe transatlanticul ce o ducea spre New York îl cunoaște pe Antoine de Saint-Exupéry, care îi va deveni un bun și devotat prieten. Ajunsă în America, începe să lucreze imediat și foarte curând lucrările sale au fost incluse în expoziția de pionierat *First Papers of Surrealism* din 1942, organizată de André Breton și Marcel Duchamp la New York. Prima sa expoziție solo în Statele Unite a fost organizată de Betty Parsons la Wakefield Gallery, în 1943[5]. Între prietenii din noua viață din America se numără și Peggy Guggenheim, care o sprijină și îi include lucrările în expoziții:

> Am avut marea bucurie de a-i descoperi și de a le oferi prima expoziție personală nu doar lui Pollock, Motherwell și Baziotes, ci și lui Hans Hoffmann, Clyfford Still, Mark Rothko și David Hare. Expoziția de grup îi includea și pe Adolph Gottlieb, Hedda Sterne și Ad Reinhardt. (Guggenheim, 2016, p. 98)

La 7 februarie 1943, la New York, Hedda Sterne îl întâlnește pe Saul Steinberg. Cei doi se căsătoresc la 11 octombrie 1944. Mariajul lor se destramă în 1960, însă prietenia durează până la moartea lui Steinberg, în 1999. Hedda Sterne a rămas în istorie și pentru că a fost singura femeie din celebrul grup al Irascibililor. Fotografia grupului, realizată de fotografa Nina Leen, a apărut în 1951 în „Life Magazine". Alături de artiști celebri precum Jackson Pollock, Mark Rothko, Willem de Kooning, Barnett Newman, Robert Motherwell sau Clifford Still, fotografia surprinde tăria de caracter a unei femei remarcabile, ce a marcat arta secolului XX. Și al cărei drum a pornit din România.

Între 18-25 septembrie 1944, înainte de a se întoarce la biroul OSS (Office of Strategic Services) din Washington, al cărui angajat a fost în perioada celui de-Al Doilea Război Mondial, Saul Steinberg a făcut o scurtă călătorie la București pentru a-și vedea familia. A fost ultima sa vizită în România. A declarat mai târziu că nu s-a mai întors niciodată în patria sa, pentru că există locuri

[4] Interviul integral se găsește la: https://www.aaa.si.edu/collections/interviews/oral-history-interview-hedda-sterne-13262. Accesat: 10 februarie 2021.

[5] Detalii despre viața și activitatea Heddei Sterne se găsesc la: https://heddasternefoundation.org/. Accesat: 10 februarie 2021.

> care nu aparțin geografiei, ci timpului. Și amintirea acestor locuri de tristețe, de suferință, dar mai presus de toate de mari emoții, este stricată văzându-le din nou. Este mai bine să lăsați anumite lucruri în pace, așa cum sunt în memorie: odată cu trecerea timpului, ele devin mitologia vieții noastre. (Steinberg și Buzzi, 2002, p. 41)

Căsătoria cu Hedda Sterne a însemnat pentru el o regăsire a României pierdute. De altfel, *Strada Palas* (lucrarea lui din 1966) este extrem de importantă pentru moștenirea artistică a lui Saul Steinberg, fiind o reîntoarcere *in illud tempus* (Gligor, 2021, p. 166).

Cunoașterea rădăcinilor profunde ale antisemitismului în viaţa politică şi culturală a României interbelice poate oferi un cadru larg pentru înțelegerea acțiunilor elitei acelor vremuri. Se menționează, de fiecare dată când se ia în discuție acest subiect, „primatul spiritualului”. O explicație posibilă ar putea fi aceasta:

> Ceea ce Cioran, Noica și, într-un fel, Eliade au admirat, fascinați, la Codreanu, era tocmai curajul de-a trăi până la capăt miturile politice pe care ei, adevărații intelectuali, le puteau trăi doar ca idei. Legionarii au vrut să realizeze schimbarea la față a României, exprimată livresc de Cioran: prin foc și prin spadă. Cum să nu-i fi admirat Cioran? Era normal să-i admire și filosoful sacrului și al spiritualității, Eliade, care vedea în ei cea mai plenară realizare creștină a poporului român. Noi numim naivitate această interpretare, din perspectiva de astăzi. Dar în perspectiva lor de atunci, acei desperados păreau a avea curajul nebun de-a trăi simbolurile la propriu. (Alexandrescu, 1998, p. 217)

În cultură, ca de altfel în toate aspectele vieții, simbolistica perioadei interbelice gravitează între toleranță și intoleranță. Pe de o parte sunt exemplele de bună conviețuire ale conferințelor de la *Criterion*, pe de altă parte sunt izbucnirile antisemite de mai târziu, manifestările violente și crimele împotriva evreilor, care au avut loc în timpul Rebeliunii legionare din ianuarie 1941. Mărturiile asupra acelor ani sunt numeroase și oferă, împreună, o imagine de ansamblu deosebit de importantă. Lucrarea de față a încercat să ofere câteva detalii legate în special de cultura (in)toleranței acelor ani și a exemplificat-o cu poveștile, cu final fericit, a doi artiști importanți care au reușit să scape, la timp, de teroarea istoriei.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu, S. (1998). *Paradoxul român*. București: Editura Univers.

Bejan, C. A. (2019). *Intellectuals and Fascism in Interwar Romania: The Criterion Association*. London: Palgrave Macmillan.

Benjamin, L. (Ed.) (1996). *Evreii din România între anii 1940-1944*, vol. II. *Problema evreiască în stenogramele Consiliului de Miniştri*. Bucureşti: Editura Hasefer.

Campus, I. E. (2002). Afinități elective (Convorbire cu Saul Steinberg). În *Deschizând noi orizonturi: Însemnări critice, Israel, 1960-2001* (vol. 2, p. 368-369). București: Editura Libra.

Codreanu, C. Z. (1951). *Circulări şi Manifeste*. Madrid: Colecţia Omul Nou.

Comarnescu, P. (2003). *Pagini de jurnal*. Vol. I, București: Editura Noul Orfeu.

Cuza, A. C. (1928). *Doctrina naţionalistă creştină. Cuzismul: definiţii, teze, antiteze, sinteza*. Iaşi: Tip. Coop. „Trecerea Munților Carpați".
Eliade, M. (1937). O revoluție creștină. *Buna Vestire*, an I, nr. 100, 27 iunie 1937, 3.
Eliade, M. (1993). *Jurnal*, vol. I. Bucureşti: Editura Humanitas.
Eliade, M. (1997). *Memorii*. București: Editura Humanitas.
Gligor, M. (2021). View of the World from Palas Street: The Dynamics of Cultural Memory in Saul Steinberg's Representation of Interwar Bucharest. În M. Gligor (Ed.), *Memories of Terror. Essays on Recent Histories* (p. 149-171). Frankfurt: CEEOL Press.
Gligor, M., & Caloianu, M. (Ed.) (2012). *Theodor Lavi în corespondență*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
Goga, O. (1927). *Mustul care fierbe*. Bucureşti: Imprimeriile Statului.
Guggenheim, P. (2016). *Confesiunile unei dependente de artă*. București: Editura Pandora M.
Handoca, M. (1998). *Convorbiri cu şi despre Mircea Eliade*. Bucureşti: Editura Humanitas.
Iancu, C. (2000). *Evreii din România*. *De la emancipare la marginalizare: 1919-1938*. București: Editura Hasefer.
Ioanid, R. (2000). *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944*. Chicago: Ivan R. Dee.
Ionescu, N. (1933). Și un cuvânt de pace. *Cuvântul*, an X, nr. 3076, 17 noiembrie 1933.
Ionescu, Ş. C. (2015). *Jewish Resistance to "Romanianization," 1940-44*. London: Palgrave Macmillan.
Lavi, T. (2007). Romania. În M. Berenbaum, F. Skolnik (Ed.), *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed. (vol. 15, p. 341-342). Detroit: Macmillan Reference.
Livezeanu, I. (1998). *Cultură și naționalism în România Mare*, *1918-1930.* București: Editura Humanitas.
Ludo, I. (1934). Un ovrei cumsecade în ghiarele moralei judaice. *Adam*, an V, nr. 68, 1 martie 1934, 6.
Manea, N. (2012). Made in Romania. În Norman Manea (ed.), *The Fifth Impossibility: Essays on Exile and Language* (p. 176-186). New Haven: Yale University Press.
Mihalache, A. (2018). The Priest, the King and the Street Vendor: Urban Allegories in Saul Steinberg's Strada Palas (1966). *Architecture and Culture*, 6.3, 423-436.
Năsui, C. (2015). *Hedda Sterne. The Discovery of Early Years 1910-1941*. București: PostModernism Museum Publishing House.
Ornea, Z. (1995). *Anii treizeci: Extrema dreaptă românească.* București: Editura Fundației Culturale Române.
Petreu, M. (2016). *Diavolul şi ucenicul său: Nae Ionescu – Mihail Sebastian*. Ediția a III-a, revăzută și adăugită. Iași: Editura Polirom.
Sebastian, M. (1996). *Jurnal, 1935-1944*. București: Editura Humanitas.
Sebastian, M. (2003). *De două mii de ani. Cum am devenit huligan*. Cu o *Prefață* de Nae Ionescu. București: Editura Hasefer.
Sitwell, S. (2011). *Călătorie în România.* București: Editura Humanitas.
Smith, L. (2006). *Forgotten Voices of the Holocaust*. London: Ebury Press.
Soare, O. (2019). The Memory of a Hurt Identity: Bucharest's Jewish Sub-Culture between Fiction and Non-fiction. În J. Fellerer, R. Pyrah, M. Turda (Ed.), *Identities in-between in East-Central Europe* (p. 92-109). London: Routledge.
Steinberg, S., & Buzzi, A. (2002). *Reflections and Shadows* (John Shepley, traducător). New York: Random House.